

การวิเคราะห์สาระตถะการปฏิบัติสมาธิในพุทธปรัชญาเถรวาท AN ANALYSIS OF THE ESSENCE OF MEDITATION PRACTICE IN THERAVADA BUDDHIST PHILOSOPHY

ศรีวิไล สิ้นประเสริฐ¹, พระใบฎีกา นรินทร์ สิลเตโช²,

พระราชปரியัตติวิมล³, ประเมธ ศรีภิญโญ⁴

Sriwilai Sinprasert¹, Phrabidika Narin Silatecho²,

Phra Rajpariyattivimol³, Porramet Sripinyo⁴

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตร้อยเอ็ด¹⁻⁴

Mahamakut Buddhist University, Roi Et Campus¹⁻⁴

E-mail: sinprasert.sriwili07@gmail.com

ได้รับบทความ: 22 กุมภาพันธ์ 2566; แก้ไขบทความ: 19 พฤษภาคม 2566; ตอรับตีพิมพ์: 26 พฤษภาคม 2566;

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ (1) เพื่อศึกษาสมาธิในพระพุทธศาสนา (2) เพื่อศึกษาสาระตถะการปฏิบัติสมาธิในพุทธปรัชญาเถรวาท และ (3) เพื่อวิเคราะห์สาระตถะการปฏิบัติสมาธิในพุทธปรัชญาเถรวาท การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ แล้วนำเสนอด้วยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์ ผลการวิจัยพบว่า คำว่า สมาธิ แปลว่า ความตั้งใจมั่น ซึ่งหมายถึงภาวะที่จิตมีความแน่วแน่มั่นคง สมาธิมี 2 ประเภท คือ สมาธิแบบชั่วคราว เรียกว่า ขณิกสมาธิ และสมาธิในระยะเวลาที่นานขึ้นสำหรับผู้ที่กำลังจะได้ฌานและนิมิตต่างๆ เรียกว่า อัปปนาสมาธิ สาระตถะการปฏิบัติสมาธิตามหลักการเชิงพุทธปรัชญาเถรวาท นั่นคือผู้สนใจในการปฏิบัติสมาธิจะเริ่มด้วยการศึกษาความหมายของสมาธิจนเข้าใจอย่างดีแล้ว จึงได้นำสาระสำคัญของสมาธิไปปฏิบัติตาม จนก่อเกิดความรู้แจ้งในสมาธิที่มากขึ้น ซึ่งตรงกับหลักการทางปรัชญาที่ชื่อญาณวิทยา คือ การปฏิบัติสมาธิจะก่อให้เกิดความรู้ในธรรมต่างๆ ที่ลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น ในที่นี้ท่านหมายถึงเอาหลักธรรมต่างๆ มีหลักไตรลักษณ์ เป็นต้นส่วนการวิเคราะห์การปฏิบัติสมาธิในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น คือการปฏิบัติโดยเป็นการใช้สมาธิไปกำหนดพิจารณาให้เห็นหลักไตรลักษณ์ จนสามารถพิจารณาเห็นสภาพตามความเป็นจริงในลักษณะทั้ง 3 คือ ความเปลี่ยนแปลงไปของสรรพสิ่ง (อนิจจตา) ความทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ (ทุกขตา) และเป็นสภาพที่บังคับบัญชาไม่ได้ อันเป็นธรรมชาติของสังขารและวิสังขาร (อนัตตตา) และเป็นข้อที่ทำให้สำเร็จความหลุดพ้น

คำสำคัญ: การปฏิบัติสมาธิ, สมาธิ, พุทธปรัชญาเถรวาท

Abstract

The objectives of this research article are : 1) to study meditation in Buddhism, 2) to study the essence of meditation practice in Theravada Buddhist philosophy, and 3) to analyze the essence of meditation practice in Theravada philosophy. This research was a qualitative research, then presented by descriptive and analytical methods. The results of the research showed that the word “Samadhi” means determination, refers to a state in which the mind is stable. There are two types of concentration, which are momentary meditation called Khanika Samadhi, and longer-term meditation for those who are about to meditate and see visions called Appana Samadhi. The essence practice of meditation according to the principles of Theravada Buddhist philosophy. That is, those who are interested in practicing meditation begin by studying the meaning of meditation until they fully understand it, thus bringing the essence of meditation into practice until the creation of more enlightenment in concentration. This is in line with the philosophical principle called epistemology, which means meditation practice will lead to knowledge and understanding of various dharmas. In here, it means that there are various principles such as the three characteristics (Ti-Lakkhana) etc.. Whereas, the analysis of meditation practice in Theravada Buddhist philosophy, it is practice by using concentration to determine and consider the three characteristics (Ti-Lakkhana) principle until being able to see the actual conditions in the three characteristics, namely the change of things (Aniccata), the inability to endure in the original state (Dukkhata), and the condition that cannot be commanded which is the nature of Sankhara and Visankhara (Anattata) and it is the point that achieves liberation.

Keywords: meditation practice, meditation, Theravada Buddhist philosophy

บทนำ

การปฏิบัติหรือการฝึกสมาธิ (สัมมาสมาธิ) ในพระพุทธศาสนาเถรวาทไม่ใช่เพียงเพื่อใช้ใน ชีวิตประจำวันเท่านั้นที่น่าสนใจแต่สุดท้าย เป้าหมายคือ เรื่องการบรรลุธรรม ซึ่งเป็นการเข้าสู่ภาวะ

สูงสุดในพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า นิพพาน (ส.สพ. (บาลี) 18/99/76, ส.สพ. (ไทย) 18/99/110) การจะเข้าใจเรื่องนี้ในพระพุทธศาสนาไม่ง่าย เริ่มตั้งแต่ความหมายของการบรรลุธรรม ความหมายเบื้องต้นของการบรรลุธรรม ดังจะที่น่าสนใจมานี้ หากจะเข้าใจเชิงวิชาการแล้วจำเป็นต้องศึกษาวิจัย นอกจากนี้ความสำคัญของการบรรลุธรรมนั้นเป็นเช่นไร วิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมมีทั้งหมดกี่แนวทางอะไรบ้าง หลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมคืออะไรประกอบไปด้วยอะไรบ้าง ประเด็นที่น่าสนใจในเรื่องการบรรลุธรรมไม่มีเพียงเท่านี้ เกณฑ์ที่ใช้แบ่งระดับของการบรรลุธรรมมีหรือไม่อย่างไร และหลังจากบรรลุธรรมมีผลพลอยได้อะไร ซึ่งผลพลอยได้นี้มีเงื่อนไขอย่างไร ผู้บรรลุธรรมทุกคนจะมีผลพลอยได้นี้หรือไม่อย่างไร ทั้งหมดนี้เป็นประเด็นที่น่าสนใจในเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา (อรุณกมล ทองกระจ่างเนตร, 255: 1-2)

สมาธิจึงมีประโยชน์ซึ่งสามารถเห็นได้ในชีวิตประจำวัน สมาธิทำให้จิตใจผ่องใสประกอบกิจการงานได้ราบรื่นและคิดอะไรก็รวดเร็วทะลุปรุโปร่ง เพราะวาระดับจิตใจได้ถูกฝึกมาให้มีความนิ่งจากการเป็นสมาธิ ย่อมมีพลังกว่าระดับจิตใจที่ไม่มีสมาธิ เมื่อจิตเป็นสมาธิจะคิดทำอะไรย่อมทำได้ดี และได้เร็วกว่าปกติ ตามหลักการในพระพุทธศาสนา สมาธิอาศัยจิตอยู่และทำให้จิตตั้งมั่นไม่ซัดส่าย เพราะธรรมชาติของจิตไม่นิ่ง (ขุ.ธ. (ไทย) 25/33-34/35) เมื่อสมาธิเกิดขึ้นเท่านั้น จิตจึงจะสงบ แต่การที่จะให้สมาธิเกิดก็ต้องมีการฝึกจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง จนจิตตั้งมั่นแนบแน่นสนิทอยู่ในอารมณ์เดียว หรือความมีอารมณ์เป็นอันเดียว ความตั้งมั่นหรือความแน่วแนของจิตนี้ที่เรียกว่า “สมาธิ” (อภิ.วิ. (ไทย) 34/433/343) ข้อความนี้นอกจากแสดงให้เห็นว่า สมาธิมีประโยชน์ และทำให้ทราบถึงหลักการเบื้องต้นเกี่ยวกับสมาธิในพระพุทธศาสนาแล้ว ยังสร้างความสนใจในเชิงลึกเกี่ยวกับสมาธิอีกด้วยประเด็นที่น่าสนใจ คือ สมาธิในพระพุทธศาสนาเถรวาทมีความหมายตามรูปศัพท์ และตามอรรถะอย่างไร หากสืบค้นเชิงประวัติศาสตร์จะทราบได้หรือไม่ว่า สมาธิเพ็งมีเมื่อครั้งพุทธกาลหรือไม่หากมีมาก่อน จะสามารถสืบค้นจนพบว่าสมาธิปรากฏมาตั้งแต่เมื่อใดได้หรือไม่อย่างไร ประเด็นที่น่าสนใจไม่ได้มีเพียงเท่านี้ สมาธิในพระพุทธศาสนาสามารถจำแนกได้กี่ประเภท หรือกี่ระดับ การเข้าใจสมาธิในพระพุทธศาสนาจะมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น หากได้ศึกษาเชื่อมโยงไปสู่หมวดธรรมต่างๆ ในพระพุทธศาสนา เช่น นิพพานซึ่งเป็นธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดีไตรสิกขาซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา 3 ประการ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551: 168) และโพธิปักขิยธรรมซึ่งเป็นธรรมอันเป็นฝ่ายแห่งความตรัสรู้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551: 117) เกี่ยวข้องกับสมาธิในลักษณะใด

การปฏิบัติสมาธิหรือการกรรมฐานในทางพระพุทธศาสนามี 2 ประการ คือ สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน (พระอาจารย์มหาสีสะยาตอร์ อัครมหาบัณฑิต ธัมมาจารย์ยะ, 2533: 7) มีอานาปานการขวางกั้นนิพพาน สิ่งที่เกิดกั้นการทำงานของจิต สิ่งขัดขวางความดีงามของจิต สิ่งทอนกำลังกำลังปัญญาหรือปิดกั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในกุศลธรรม ธรรมฝ่ายชั่วทั้งหลายที่มา

ขัดขวางปิดกั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณความดี อกุศลธรรมที่ทำให้จิตใจของเราเศร้าหมองแล้วทำปัญญาให้อ่อนกำลัง ส่วนบุคคลที่มีปัญญาแก่กล้าก็ต้องอาศัยคำแนะนำที่ถูกต้องเป็นเครื่องนำทางในเบื้องต้น และเป็นเครื่องช่วยส่งเสริมให้ก้าวหน้าไปได้รวดเร็วยิ่งขึ้นในการฝึกอบรมจิต (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2545: 621) การเจริญวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐานสี่มีความจำเป็นอย่างยิ่งต่อชีวิตของมนุษย์ทุกรูปทุกนามเพราะเป็นการฝึกฝนอบรมพัฒนาจิตใจให้มีคุณภาพเหมาะสำหรับการนำไปใช้ในหน้าที่การงานต่างๆ เป็นวิธีชำระขัดเกลาอบรมจิตใจของมนุษย์ที่ดีที่สุดอย่างหนึ่งการขัดเกลาจิตใจตามหลักพระพุทธศาสนานั้นก็คือ การเจริญวิปัสสนาและพระพุทธร่องค์ทรงแยกการพัฒนาจิตใจออกเป็นสองอย่าง คือ กายภาวนา (การอบรมกาย) จิตตภาวนา (การอบรมจิต) เพื่อให้เหมาะแก่อุปนิสัยของบุคคล ผู้ฟังธรรมในขณะนั้นดังปรากฏที่ทรงตรัสแก่สังกนิครนถ์ว่า (พระเทพวิสุทธิกวี, 2543: 2)

สมาธิในพระพุทธศาสนาเถรวาท และเป้าหมายการปฏิบัติสมาธิในพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นเรื่องที่น่าสนใจ หากนำทั้งสองเรื่องมาศึกษาหาความสนับสนุนสืบทอดย่อมสร้างความน่าสนใจยิ่งขึ้นไปอีกการฝึกสมาธิเกี่ยวข้องกับทั้งวิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุเป้าหมายและการนำไปใช้ซึ่งเป็นการเข้าสู่ภาวะสูงสุดที่เรียกว่า “วิมุตติ” นั่นคือ หลักปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น ซึ่งเป็นวัตถุประสงค์ เป้าหมายของการปฏิบัติสมาธิในพระพุทธศาสนา แต่การที่จะเข้าใจเรื่องนี้ในพระพุทธศาสนาไม่ง่ายเริ่มตั้งแต่ความหมายของการปฏิบัติสมาธิ ความสำคัญของการปฏิบัติสมาธินั้นเป็นเช่นไร วิธีการปฏิบัติเพื่อปฏิบัติสมาธิมีทั้งหมดกี่แนวทางอะไรบ้าง หลักปฏิบัติสมาธิคืออะไรประกอบไปด้วยอะไรบ้าง และหลังจากปฏิบัติมีผลพลอยได้อะไร ซึ่งผลพลอยได้นี้มีเงื่อนไขอย่างไร ผู้ปฏิบัติสมาธิทุกคนจะมีผลพลอยได้นี้หรือไม่อย่างไรทั้งหมดนี้เป็นประเด็นที่น่าสนใจในเรื่องการศึกษาสมาธิในพระพุทธศาสนาเถรวาท

จากปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะทำการศึกษาแนวคิด และหลักการความสำคัญของสมาธิ และวิเคราะห์สมาธิในพระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อความเข้าใจที่ถูกต้อง การปฏิบัติสมาธิในพระพุทธศาสนา คือทางเลือกวิธีหนึ่งในหลักพุทธธรรมซึ่งหากได้มีการปฏิบัติอย่างต่อเนื่องและเรียนรู้ถึงวิธีในการปฏิบัติอย่างถูกต้องแล้วก็จะช่วยส่งเสริมทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดพลังที่จะเยียวยาตนเองและผู้อื่นได้ และที่สำคัญการฝึกปฏิบัติสมาธิคือการได้ทบทวนหลักธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งถือเป็นการพัฒนาคุณภาพชีวิตทำให้สามารถเผชิญกับปัญหาและปรับตัวไปในแนวทางที่ถูกต้องและเหมาะสมต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

- 1.1 เพื่อศึกษาสมาธิในพระพุทธศาสนา
- 1.2 เพื่อศึกษาสาระัตถะการปฏิบัติสมาธิในพุทธปรัชญาเถรวาท
- 1.3 เพื่อวิเคราะห์สาระัตถะการปฏิบัติสมาธิในพุทธปรัชญาเถรวาท

วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยเน้นศึกษาทางด้านเอกสาร (Documentary Research) มีลำดับและขั้นตอนในการวิจัย ดังนี้

1. ผู้วิจัยจะมุ่งเน้นศึกษารวบรวมข้อมูลในเรื่องที่เกี่ยวกับสาระัตถะของการปฏิบัติสมาธิในพุทธปรัชญาเถรวาท จากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณวิเสส ที่เกี่ยวข้องกัเนื้อหาการปฏิบัติสมาธิ
2. ศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากตำรา เอกสารอื่นๆ อันเป็นผลจากการค้นคว้าของท่านผู้รู้ทางพระพุทธศาสนา อันเป็นที่ยอมรับกันในวงการนักวิชาการและบุคคลทั่วไป
3. นำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ เพื่อหาข้อสรุปข้อมูลทั้งหมดที่ได้จากการศึกษาค้นคว้า และประกอบกับทรรศนะของผู้วิจัย

ผลการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์สาระัตถะการปฏิบัติสมาธิในพุทธปรัชญาเถรวาท” มีข้อค้นพบที่จะนำเสนอตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ 3 ประการ ดังนี้

1. สมาธิในพระพุทธศาสนา พบว่า สมาธิตามหลักพระพุทธศาสนา หมายถึง การมีจิตตั้งมั่นในอารมณ์เดียวในทางกุศล เป็นสมาธิตามหลักอริยมรรคมีองค์ 8 ที่เริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ มีปัญญารู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เป็นสมาธิที่ควรคู่แก่การใช้งาน การแก้ปัญหาชีวิต การบำบัดโรคทางกายจิต และความเจริญก้าวหน้าแห่งสมาธิสู่วิปัสสนาอันเป็นทางแห่งปัญญาสู่การสิ้นสุดแห่งกองทุกข์ มีความสอดคล้องกับสมาธิในคัมภีร์พระไตรปิฎกที่ว่า สมาธิ หมายถึง ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ (สมถะ) สมาธิในทฤษฎี สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิ สัมโพชฌงค์ที่เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรคอันใดนี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ (อภิ.สง. 34/15/29) ซึ่งมีความสอดคล้องกับทัศนะเกี่ยวกับสมาธิของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาหลายท่าน เช่น พุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายไว้ว่า สมาธิหมายถึง ความตั้งใจมั่น ในที่นี้หมายถึงจิตที่อยู่ด้วยความว่างจากกิเลส การเข้าถึงความว่างได้ชื่อว่ามี ความตั้งมั่นอย่างบริสุทธิ์สูงสุด จิตที่มีสิ่งอื่นเป็นอารมณ์นั้น เป็นจิตที่ไม่บริสุทธิ์ และไม่ตั้งมั่นสมาธิที่แท้จริงนั้น มีจุดหมายเพียงเพื่อมีจิตสงบ ตั้งมั่นเพื่อทำให้เกิดปัญญาดับทุกข์ ความว่างก็คือจิตที่ตั้งมั่นไม่คลอนแคลนและบริสุทธิ์อย่างยิ่ง จิตที่ว่างจากกิเลสเป็นจุดที่ควรแก่การปฏิบัติงานจะทำให้การงานต่างๆ ได้ดีกว่าจิตที่ว้าวุ่น ฉะนั้น ความว่างจึงมีลักษณะตรงกับ ความหมายของคำว่าสมาธิทุกประการ ความหมายของคำว่าสมาธิ ต้องมีอยู่ 3 อย่างเสมอ คือ ตั้งมั่น บริสุทธิ์ และควรแก่การงาน จึงจะเรียกว่าเป็นสมาธิที่ถูกต้องจิตที่ว่างจากกิเลสในลักษณะดังกล่าวมานี้ จัดเป็นจิตที่มีสมาธิสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า โลกุตตรสมาธิ (พุทธทาสภิกขุ, 2532: 122) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุต

โต) ได้อธิบายไว้ว่า สมาธิ หมายถึง เป็นความตั้งมั่นของจิต หรือภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด คากัดความของสมาธิที่พบเสมอ คือ “จิตตัสเสกัคคตา” หรือเรียกสั้นๆ ว่า “เอกัคคตา” ซึ่งแปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือการที่จิตกำหนดแน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป โดย คัมภีร์รูนอรรถกถาระบุความหมายจากัดลงไปอีกว่า สมาธิ คือ ภาวะมีอารมณ์หนึ่งเดียวของกุศลจิต และไขความออกไปว่า หมายถึงการดำรงจิตและเจตสิกไว้ในอารมณ์หนึ่งเดียว อย่างเรียบสม่ำเสมอ และด้วยดี (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2552: 824-825) พระธรรมกิตติ ได้กล่าวไว้ว่า “สมาธิ” หมายถึง ความตั้งมั่นแห่งจิต, ความที่จิตตั้งมั่น หรือสมาธิ คือภาวะที่จิตมั่นคง แน่วแน่ ไม่หวั่นไหวฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ภายนอกด้วยอานาจิตติที่กำหนดจับอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งไว้ มั่นคง หรือสมาธิ จะเกิดได้ด้วยบาเพ็ญสมณกรรมฐาน หรือโดยทั่วไป สมาธิ ใช้หมายถึงการทำให้สงบ การระงับอารมณ์ฟุ้งซ่าน เรียกว่า ทาสมาธิ จิตที่สงบได้ชั่วคราวเรียกว่า ใจเป็นสมาธิ (พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), 2548: 986) ดังนั้น สมาธิในพระพุทธศาสนาจึงหมายถึงการมีจิตตั้งมั่นในอารมณ์เดียวในทางกุศลเป็นสมาธิตามหลักอริยมรรคมีองค์ 8 ที่เริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ มีปัญญาารู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ในหลักของอริยสัจ 4 อย่างที่ตถาคตค้นพบพร้อมนามาแสดงให้สัตว์โลก ได้รู้ตาม เป็นสมาธิที่ควรคู่แก่การใช้งาน การแก้ปัญหาชีวิต การบำบัดโรคทางกายจิต และความเจริญก้าวหน้าแห่งสมาธิสู่วิปัสสนาอันเป็นทางแห่งปัญญาจะทำให้รู้เท่าทันอารมณ์ที่จะสามารถแก้ปัญหาในการใช้ชีวิตในสังคมได้อย่างปกติสุขและจะทำให้ไม่ประมาทในการใช้ชีวิต

2. สารัตถะการปฏิบัติสมาธิในพุทธปรัชญาเถรวาท พบว่า สารัตถะหรือเป้าหมายหลักของการปฏิบัติสมาธิหรือการเจริญสมาธิ คือ ความหลุดพ้นจากสรรพาสวะกิเลส (วิมุตติ) ซึ่งวิมุตติ หรือความหลุดพ้น ในระดับสูงสุด ใช้ในความหมายต่างกันแยกได้เป็น 3 อย่าง คือ (1) การหลุดพ้น กิริยาที่หลุดพ้นออกมาได้ หรืออาการที่เป็นไปในขณะหลุดพ้นเป็นอิสระ วิมุตติในความหมายอย่างนี้ เรียกว่า มรรค(2) ความเป็นผู้หลุดพ้น คือความเป็นอิสระในเมื่อหลุดพ้นออกมาได้แล้ว วิมุตติในความหมายเช่นนี้ เรียก ผล (3) ภาวะแห่งความเป็นผู้หลุดพ้น ภาวะแห่งความเป็นอิสระที่ผู้หลุดพ้นหรือผู้เป็นอิสระนั้นเข้าถึงและรู้สึกได้ ซึ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ มีความสุขสบายปลอดโปร่งโล่งใจเป็นต้น และภาวะแห่งความเป็นอิสระเช่นนี้ผู้ยังไม่หลุดพ้นกำหนดเป็นอารมณ์เช่น นึกถึง คำนึงถึง หน่วงเอาเป็นจุดหมายในใจ เป็นต้น วิมุตติในความหมายนี้ คือที่ใช้เป็นไวพจน์ของนิพพานนั่นเอง (ที.อ. 3/224) แต่อย่างไรก็ตาม ในความหมายทั้ง 3 นี้ ข้อที่ถือว่าเป็นความหมายเฉพาะยิ่งกว่าอย่างอื่น คือ เป็นเรื่องของวิมุตติแท้ๆ นั่นคือ วิมุตติในความหมายที่เป็นผล และคำว่าผลในที่นี้หมายถึง อรหัตผล (ความสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ในเมื่อละสังโยชน์ได้หมดสิ้น จิตพ้นจากอาสวะทั้งหลายแล้ว) ส่วนความหมายที่เป็นมรรค ก็มีธรรมของอื่นอยู่แล้ว โดยเฉพาะในเรื่องวิชาและวิราคะ ซึ่งมีมากมาคู่กันกับวิมุตติ โดยวิชาหรือวิราคะเป็นมรรค วิมุตติเป็นผล ในส่วนของนิพพาน วิมุตติเป็นเพียงไวพจน์ซึ่งมีนิพพานเป็นคำยืนอยู่แล้ว วิมุตติ กล่าวคือ ความหลุดพ้นหรือความเป็นอิสระ เป็นภาวะจิตที่สำคัญเป็น

พื้นฐาน ภาวะความหลุดพ้นเป็นอิสระนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากปัญญา คือ เมื่อเห็นตามความเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิตจึงพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส (ความโลภ ความโกรธ ความหลง) ลักษณะด้านหนึ่งของความเป็นอิสระ ในเมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำ ก็คือ การไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เฝ้าชวนหรือยั่ว อย่างที่ท่านเรียกว่าอารมณ์เป็นที่ตั้งของราคะ หรือ โลภะ โทสะและโมหะ เพราะจิตปราศจากราคะ โทสะ โมหะแล้ว ทำให้ไม่หวั่นไหวกับสิ่งเหล่านี้ ยังเป็นหลักประกันให้ประกอบการทำงานอย่างสุจริตด้วย สามารถเป็นนายเหนืออารมณ์

เนื่องจากสมาธิเป็นสิ่งที่พิสูจน์ได้ด้วยการปฏิบัติจริง หากฝึกปฏิบัติจนจิตอยู่ในภาวะของความเป็นอิสระปราศจากสิ่งรบกวนปราศจากสิ่งอันชวนให้ยึดมั่นถือมั่นจิตก็จะเกิดความสงบ การเกิดปัญญานำไปสู่ทางพ้นทุกข์ ให้สติตั้งมั่นอยู่ที่ไตรลักษณ์ พิจารณา กาย เวทนา จิต ธรรม ให้รู้เห็นความเป็นจริง ดังจุดประสงค์จำแนกได้เป็น 2 ทาง คือ 1) สติตั้งมั่นในการพิจารณาปัญญาเพื่อให้อารมณ์สงบ ซึ่งเรียกว่า สมถกัมมัฏฐาน มีอานิสงส์ให้บรรลุมานสมาบัติ และ 2) สติตั้งมั่นในการพิจารณารูปนาม เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งเรียกว่า วิปัสสนากัมมัฏฐาน มีอานิสงส์ให้บรรลุมรรค ผล นิพพาน การกำหนดพิจารณาไตรลักษณ์ เพื่อให้รู้เห็นสภาพตามความเป็นจริงว่าสิ่งทั้งหลายล้วนแต่เป็นรูปนามเท่านั้นและรูปนามทั้งหลายเหล่านั้นก็มีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาหาได้เป็นแก่นสารยั่งยืนไม่จะได้ก้าวล่วงเสีย ซึ่งความเห็นผิดไม่ให้ติดอยู่ในความยินดียินร้าย อันเป็นการเริ่มต้นที่จะให้ถึงหนทางดับทุกข์ทั้งปวง (ขุนสรรพกิจโกศล, 2506: 41) ดังนั้น สารัตถะการปฏิบัติสมาธิในพุทธปรัชญาเถรวาท จึงหมายถึงการปฏิบัติสมาธิหรือการเจริญสมาธิ คือ ความหลุดพ้นจากสรรพาสวะกิเลส ซึ่งวิมุตติ หรือ ความหลุดพ้นในระดับสูงสุด ก็คือนิพพาน

3. วิเคราะห์สารัตถะการปฏิบัติสมาธิในพุทธปรัชญาเถรวาท พบว่า การเข้านิพพานหรือวิมุตติ ที่ได้ชื่อว่าเป็นสารัตถะการปฏิบัติสมาธิ เพราะเป็นภาวะที่จิตเน้นถึงความหลุดพ้นเป็นอิสระที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากปัญญา โดยแบ่งออกเป็นวิมุตติ 5 บ้าง วิมุตติ 2 บ้าง ตามศักยภาพของวิมุตตินั้น ซึ่งวิมุตติ 5 ประกอบด้วย 1) ตทังควิมุตติ คือ ความหลุดพ้นชั่วคราว 2) วิกขมณวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้วยการสะกดไว้ 3) สมุจเฉทวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นเด็ดขาด 4) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้วยความสงบ และ 5) นิสสรณวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้วยสลัดออกไป หรือโดยสภาวะแท้จริงของวิมุตติ 5 นั่นคือ สมณะ วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน สำหรับวิมุตติ 2 นั้น ประกอบด้วย 1) เจโตวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นแห่งจิต และ 2) ปัญญาวิมุตติ คือความหลุดพ้นด้วยปัญญา กล่าวโดยสรุปสาระของวิมุตติ 2 นั้น เจโตวิมุตติ หมายถึงผลของสมณะ ส่วนปัญญาวิมุตติ หมายถึงผลของวิปัสสนา ดังนั้น ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติจะต้องมาพร้อมกันทั้งสองอย่าง จึงจะเป็นวิมุตติที่สมบูรณ์สำหรับผู้ปฏิบัติสมาธิเพื่อเข้าถึงวิมุตติ บุคคลเหล่านี้เรียกว่า อริยบุคคล หรือ ทักขิไณยบุคคล โดยบุคคลเหล่านี้เรียกว่า อริยบุคคล หรือทักขิไณยบุคคล โดยที่บุคคลเหล่านี้ เมื่อถือตามประเภทที่ท่านเจริญศึกษา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และกิเลส พระอริยบุคคลสามารถจำแนกได้ 4 ประเภท ดังนี้ 1.

พระโสดาบัน หรือ ผู้ถึงกระแสพระนิพพาน แบ่งเป็น 3 ประเภท ได้แก่ เอกพีชี โกลังโกละ และสัตตักขัต ตปรมะ 2. พระสกทาคามี หรือ ผู้จะกลับมาเกิดในโลกนี้อีกครั้งเดียว 3. พระอนาคามี หรือ ผู้ไม่กลับมาสู่โลกนี้อีกแล้ว สามารถจำแนกพระอนาคามี ได้ 5 ประเภท คือ อันตรاپรินิพพายี อุปัทจจปรินิพพายี อสังขารปรินิพพายี สสังขารปรินิพพายี และอุททังโสโตกนิฐาคามี 4. พระอรหันต์ หรือ ผู้ไม่มีธรรมเป็นข้าศึก คือ กิเลส พระอริยบุคคลแต่ละระดับเจริญศึกษาและละสังโยชน์ได้ ดังนี้ 1) พระโสดาบัน ศึกษาที่เจริญ คือ ศีลที่สมบูรณ์ มีสมาธิ ปัญญา พอประมาณ สามารถละสังโยชน์ได้ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส 2) พระสกทาคามี สามารถละสังโยชน์ได้ คือ ราคะ โทสะ โมหะ (เบาบาง) 3) พระอนาคามี ศึกษาที่เจริญ คือ ศีลและสมาธิสมบูรณ์ (ปัญญาพอสมควร) สามารถละสังโยชน์ได้ คือ กามราคะ ปฏิกะ และ 4) พระอรหันต์ ศึกษาที่เจริญคือ ศีล สมาธิ ปัญญาสมบูรณ์ สามารถละสังโยชน์ได้ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา ซึ่งเป้าหมายของพระพุทธศาสนาต่างจากเป้าหมายของศาสนาอื่น เพราะเป้าหมายอันสูงสุดของพระพุทธศาสนานั้นอยู่ที่การได้บรรลุถึงภาวะที่บริสุทธิ์ หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงอย่างสมบูรณ์ หรือ ที่เรียกกันสั้นๆ ว่า นิพพานหรือวิมุตติ

อภิปรายผลการวิจัย

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์สาระและการปฏิบัติสมาธิในพุทธปรัชญาเถรวาท” ผู้วิจัยได้สรุปวิเคราะห์เป็นการอภิปรายผลได้ดังต่อไปนี้

สมาธิในพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง การจิตตั้งมั่นในอารมณ์เดียวในทางกุศล และความเจริญก้าวหน้าแห่งสมาธิสู่วิปัสสนาอันเป็นทางแห่งปัญญาสู่การสิ้นสุดแห่งกองทุกข์ สมาธิมี 3 ระดับ คือ ขณิกสมาธิ เป็นสมาธิขั้นต้นที่คนทั่วไปนำไปใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี อุปจารสมาธิ เป็นสมาธิขั้นระดับนิรวัน 5 และอัปปนาสมาธิ เป็นสมาธิระดับสูงสุด เป็นสมาธิที่แน่วแน่ แนบสนิท อันเป็นองค์แห่งฌานต่อไป คุณลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ คือ กัมมณียะ ว่าจิตที่ควรแก่การงาน ลักษณะของจิตที่มีสมาธิเช่น นี้ว่าจะเป็นสนามปฏิบัติการทางปัญญาเป็นตัวหนุนให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในสัจธรรม พิจารณาธรรมเข้าสู่วิปัสสนาจึงจะบรรลุผล นิพพาน สามารถแก้ปัญหาเรื่องทุกข์ได้ จุดประสงค์ของการฝึกสมาธิ จำแนกได้เป็น 2 ทางคือ 1. สติตั้งมั่นในการพิจารณาปัญญาเพื่อให้จิตสงบ ซึ่งเรียกว่า สมถกัมมัฏฐาน มีอานิสงส์ให้บรรลุฌานสมาบัติ 2. สติตั้งมั่นในการพิจารณารูปนามเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นไตรลักษณ์คืออนิจจัง ทุกขังอนัตตา ซึ่งเรียกว่า วิปัสสนากัมมัฏฐาน เพื่อให้รู้เห็นสภาพตามความเป็นจริงว่าสิ่งทั้งหลายล้วนแต่เป็นรูปนามเท่านั้น มีลักษณะเป็นอนิจจังทุกขังอนัตตาหาได้เป็นแก่นสารยั่งยืนไม่จะได้ก้าวล่วงเสียซึ่งความเห็นผิดไม่ให้ติดอยู่ในความยินดีในร้าย อันเป็นการเริ่มต้นที่จะให้ถึงหนทางดับทุกข์ทั้งปวง สอดคล้องกับสมาธิ ฐานสู่สุภาพจิตและปัญญาหยั่งรู้ของพระพุทธเวท (ประยุต ปยุตโต) อธิบายว่า สมาธิ ในพุทธปรัชญา คือ

ความตั้งมั่นแห่งจิต หรือภาวะที่จิตแน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่าน จิตที่เป็นสมาธิจะมีพลังมาก สงบเรียบ เหมือนน้ำ ไม่กระเพื่อม ไส้กระจ่าง มองเห็นอะไรๆ ได้ชัดเจน (พระเทพเวที (ประยุต ปยุตโต), 2536: 1)

การปฏิบัติสมาธิตามหลักสมถะกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานในพุทธศาสนาเถรวาท นั้น เป็นการเจริญกรรมฐานเพื่อเพิ่มพูนสมาธิในการพัฒนาจิตและพัฒนาปัญญา การเจริญสมาธิมี 2 แบบ คือ 1) สมถะกรรมฐาน และ 2) วิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งการเจริญสมาธิทั้งสองแบบนี้มีจุดมุ่งหมายที่แตกต่างกัน คือ สมถะกรรมฐานมุ่งเน้นการทำจิตให้เป็นสมาธิในระดับกลางขึ้นไปหรือระดับอุปปจารสมาธิสู่สมาธิระดับฌาน เมื่อบรรลุฌานชั้นสูงแล้วจึงพัฒนาต่อในขั้นวิปัสสนาญาณต่อไป และการเจริญสมาธิตามหลักวิปัสสนากรรมฐานมุ่งเน้นการเกิดสมาธิในระดับเล็กน้อย หรือระดับฌณิกะสมาธิเป็นสำคัญด้วยการพัฒนาสติกำหนดรู้ที่อยู่ทั้ง 4 หรือสติปัฏฐาน 4 พิจารณาเห็นความเป็นไตรลักษณ์ที่ประกอบด้วยความเกิดขึ้น ความเสื่อม และความดับไป การเห็นกายในกาย เห็นเวทนาในเวทนา เห็นจิตในจิต และเห็นธรรมในธรรม พร้อมกับใช้ปัญญาพิจารณาสิ่งที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง โดยไม่ต้องปรุงแต่งใดๆ หมั่นพิจารณาไตรลักษณ์อันเป็นกฎธรรมชาติของสรรพสิ่งที่จะต้องมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเป็นธรรมดา น้อมนำจิตให้ปล่อยวาง คลายความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน สู่เป้าหมายสูงสุด คือ การดับทุกข์และกิเลส สอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหาสุธน ยสสีโล พบว่า วิปัสสนากรรมฐานเป็นคำสอนแนวปฏิบัติทางด้านจิต เพราะในร่างกายของมนุษย์เรามีใจเป็นใหญ่ ในเป็นหัวหน้า ทุกสิ่งทุกอย่างสำเร็จจากใจเมื่อบุคคลตั้งใจไว้ดีแล้ว ไม่ว่าบุคคลนั้นจะเป็นชนชาติใด อยู่ในประเทศใดใช้ภาษาใด เป็นคนมีฐานะร่ำรวยหรือเป็นคนยากจน เมื่อปรารถนาความสุข ความสงบที่แท้จริงแล้ว ไม่ต้องไปแสวงหาที่อื่นใดค้นหาได้ภายในจิตใจของเราเอง เพราะความทุกข์หรือความสุขเกิดขึ้นจากใจทั้งนั้น (พระมหาสุธน ยสสีโล, 2541: ก)

สาระัตถะการปฏิบัติสมาธิตามหลักการเชิงพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นการศึกษาสมาธิในเชิงปรัชญา นั่นคือผู้สนใจในการปฏิบัติสมาธิจะเริ่มด้วยการศึกษาความหมายของสมาธิจนเข้าใจอย่างดีแล้ว จึงได้นำแก่นหรือสาระสำคัญของสมาธิไปลงมือปฏิบัติตาม จนก่อเกิดความรู้แจ้งในสมาธิที่มากขึ้น ซึ่งตรงกับหลักการทางปรัชญาที่ชื่อญาณวิทยา คือ การปฏิบัติสมาธิจะก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในธรรมต่างๆ ที่ลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น ธรรมที่ลึกซึ้งในที่นี้ท่านหมายถึงอาธรรมชื่อ “ไตรลักษณ์” เป็นต้น สอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหานิพนธ์ ฐิตวีร์คุโณ พบว่า สมาธิตามหลักพุทธศาสนามีความสัมพันธ์กับความฉลาดทางอารมณ์ของเยาวชน และเมื่อนำไปปฏิบัติภาวนาย่อมมีลักษณะ 4 ประการ คือ พัฒนากาย พัฒนาพฤติกรรม พัฒนาจิต และพัฒนาปัญญา ซึ่งเป็นทั้งการพัฒนาความฉลาดทางอารมณ์ และการพัฒนาความฉลาดทางปัญญา (เชาวนปัญญา) ด้านสมาธิได้ศึกษาวิธีสอนปฏิบัติสมาธิจากวัด 6 แห่งในกรุงเทพและปริมณฑล ผลการวิจัยได้ข้อสรุป คือ สมาธิตามหลักพุทธศาสนาสามารถใช้ในการพัฒนาความฉลาดทางอารมณ์และเชาวนปัญญาของเยาวชนได้ โดยอาศัยความร่วมมือกัน

ของฝ่ายชุมชน สังคมวัด และโรงเรียนทั้งรัฐบาลและเอกชนรัฐ (พระมหานรินทร์ จิตวีรคุณ, 2548: บทคัดย่อ)

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิจัยเรื่องการวิเคราะห์สาระและการปฏิบัติสมาธิในพุทธปรัชญาเถรวาท ผู้วิจัยยังมีข้อเสนอแนะที่ได้จากการวิจัย 2 ประการ คือ

1. ข้อเสนอแนะทั่วไป

การปฏิบัติสมาธิในพุทธปรัชญาเถรวาทอันเป็นสาระหรือแก่นแท้จริงๆ ก็เพื่อบรรลุหรือเข้าถึงความเป็นพระอรหันต์ผู้หลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งปวง ตลอดจนสามารถนำสมาธิไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้อย่างมีประสิทธิภาพ เช่น การเรียน การทำงาน การมีสุขภาพที่ดี และการอยู่ร่วมกับคนในสังคม เป็นต้น เพื่อเป็นการพัฒนาร่างกาย จิตใจ และปัญญาให้เข้าถึงประโยชน์ในภพนี้ ประโยชน์ในภพหน้า และประโยชน์สูงสุดต่อไป

2. ข้อเสนอแนะเพื่อการศึกษาวิจัยครั้งต่อไป

- 1) ศึกษาวิเคราะห์สัมมาสมาธิในอรรถกถาปิฎกเพื่อบรรลุโลกุตตรธรรม
- 2) ศึกษาวิเคราะห์ประโยชน์ของสมาธิกับการดำเนินชีวิตประจำวัน

เอกสารอ้างอิง

- ขุนสรพกิจโกศล. (2506). **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ 7 สมุจจยสังคหวิภาค**. ผู้รวบรวม โกวิท ปัทมะสุนทร. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อพลพิทยา.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2545). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.
- พระเทพวิสุทธิกวี. (2543). **การพัฒนานาจิต**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2551). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ: บริษัท เอส.อาร์.พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด.
- _____. (2552). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พุทธทาสภิกขุ. (2532). **วิธีระงับทุกข์**. เชียงใหม่: พุทธนิคมจัดพิมพ์.
- พระอาจารย์มหาสีสะยาตอร์ อัครมหาบัณฑิต อัมมาจารย์ยะ. (2533). **ปิดประตูอบาย ทางไปสู่นิพพาน: คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน**. แปลโดย พระธรรมธีรราชมหามุนี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร.

- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2548). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดคำวัด**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: เลียงเชียง.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2536). **สมาธิ : ฐานสู่สุขภาพจิตและปัญญาหยั่งรู้**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศยาม.
- พระมหานิพนธ์ ฐิตวีรคุโณ. (2548). “สมาธิตามหลักพุทธศาสนากับความฉลาดทางอารมณ์ของเยาวชนกรุงเทพมหานครในปัจจุบัน”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พระมหาสุธน ยสสีโล (บัวทอง). (2541). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิปัสสนากรรมฐานในพระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พิมพ์เนื่องในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ ของสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช 2539**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- อรภา ทอกระจำนตร. (2555). การศึกษาวิเคราะห์สมาธิกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

